

**ДАМАСКИНИТЕ ОТ XVII ВЕК.
РЪКОПИС № 119 (137) ОТ СБИРКАТА НА НБ „ИВАН ВАЗОВ“,
ПЛОВДИВ (С ОГЛЕД НА ОРТОГРАФИЯТА)**

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE DAMASKINS OF THE XVII CENTURY.
MANUSCRIPT № 119 (137) IN THE COLLECTION OF
MANUSCRIPTS OF IVAN VAZOV NATIONAL LIBRARY,
PLOVDIV (SPELLING CHARACTERISTICS)**

Diana Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This article explores a less widely-known Damaskin dating from the end of the 17th century in the collection of the Ivan Vazov National Library in Plovdiv that has been almost not studied at all. An analysis of the manuscript is made, whose graphical and spelling characteristics place it among the circle of the manuscript heritage of the Karlovo – Kuklen Calligraphic School. On the basis of an elaborate analysis it is proven that the manuscript was created by an anonymous, highly educated man of letters, who, by way of his novel practice, supported tendencies towards the development of an accessible literary language, close to oral speech.

Key words: Damaskin 119 (137), manuscript at the end of the 17th century, Karlovo – Kuklen Calligraphic School, graphical and spelling characteristics

Обект на настоящата статия е ръкопис № 119 (137), чиято обща характеристика беше представена в доклад¹ и в две предходни разра-

¹ Дамаскините от XVII век. За един малко познат дамаскин от края на XVII век в ръкописната колекция на Народната библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив. Доклад, изнесен на кръглата маса „Българският език в балкански и славянски контекст (Предвъзраждане и Възраждане)“ в рамките на Паисиевите четения (25.10. – 26.10.2015).

ботки². Последователно в тях са разгледани следните въпроси: направиха се корекции на данните в описите (Цонев 1920; електронния каталог при Народната библиотека „Иван Вазов“ и др.), като се конкретизира датировката на паметника чрез изследване на водните знаци на хартията на паметника (в периода 1680 – 1690 г.); представи се пълно общо описание на паметника и с оглед на украсата, графиката, техниката на оформяне на буквите, като се доказва принадлежността му към Карловско-Кукленската калиграфска школа; самият паметник беше съпоставен с атрибутирани ръкописи, чиито автори са представители на Карловско-Кукленската школа, а именно Аврам Димитриевич и неговият ученик Кръстьо Граматик, и на основата на някои специфични черти на ръкописа се опроверга хипотезата, че преписът е дело на Аврам Димитриевич (или на Кръстьо Граматик), а е преписан от анонимен, много добре подготвен книжовник, принадлежащ към Карловско-Кукленската калиграфска школа (с възможност да е пряк ученик на А. Димитриевич). В приложенията се публикуваха за първи път водните знаци на хартията, началната страница на ръкописа и приписките в него (вж. Иванова 2015а, Иванова 2015б).

Паметникът е интересен и от гледна точка на правописната практика и на езиковата му страна в контекста на създаваната през XVII век дамаскинска книжнина. Задълбоченото проучване на българските книжовни средища през този период и тяхната продукция от Д. Радославова чрез използване на комплексна методика и единни критерии ѝ позволява да прецизира и уточни генезиса и връзките между отделните локални калиграфски традиции и да открие различните типове полуустав и местните му варианти (Радославова 2010: 39). Спирайки се на ръкописната продукция в Пловдивската митрополия и скрипторските центрове на територията ѝ – Пловдив и околностите му, Аджар (дн. Свежен), Карлово, Сопот, Куклен и др., тя посочва зараждането на нова местна практика, започнала от 20-те – 30-те години на XVII в., в основата на която ляга традиция, позната в науката като „средногорска“. Писмото е еднотипно с етрополския калиграфски полуустав, както посочва Д. Радославова, но канонът му носи и определени различия, като на функционално равнище това се изразява в модифицирането му чрез елементи на бързопис, чрез про-

² За един малко познат дамаскин от края на XVII век в ръкописната колекция на Народната библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив. Обща характеристика. // *Електронно списание „Дзяло“*; Ръкопис № 119 (137) от края на XVII век и Карловско-Кукленската калиграфска школа. // *Български език* (под печат).

мяна на права в дъга при оформянето на буквите и общ десен наклон, а по конкретна школовка (тип локално писмо) тя отбелязва „аджарско“ и „карловско-кукленско“ писмо (Радославова 2010: 18). Както общият поглед на изследователката над паметниците от XVII в., така и наблюденията ѝ върху калиграфията и характера на писмото на определен кръг паметници, в едни случаи подписани с името на книжовника, а в други – останали в анонимност кописи, но с много близка практика, ѝ позволява да предложи един предварителен списък на ръкописи, които могат да бъдат причислени към карловско-кукленската традиция (Радославова 2015: 241).

Неслучайно преписваческите средища от XVII – XVIII век се възприемат като своеобразни школи, тъй като както в украсата, така и в писмото им се съдържат такива устойчиви елементи и образци, които създават определен канон, очертават облика на продукцията им и се превръщат в маркери за оразличаването им от практиката на други скриптории³. Такива преписвачески средища около Пловдив са Аджар, Карлово, Сопот, Куклен, които, стъпвайки върху предходна традиция, идваща от Късното средновековие (XIV – XVI)⁴, се превръщат в значими калиграфско-художествени школи през XVII век.

Кукленският манастир „Св. св. Козма и Дамян“ е също такава активно книжовно средище, което през XVII век подготвя граматични, калиграфски и преписвачески работи. Тук работи прочутият книжовник и илюстратор Кръстьо Граматик, един от най-известните калиграфи и орнаментатори на своето време. В Пловдивската сбирка се пазят неговите ръкописи № 46 (85) Кръстьов празничен миней, втора половина на XVII век, № 47 (26) Кръстьов миней за месец май, 1695 г., № 48 (42) Миней служебен за месец юни, 1695 г., № 49 (43) Кръстьов миней за месец септември, 1696 г. За известно време в манастира в Куклен работи и знаменитият калиграф и книжовник Аврам йерей Димитриевич от Карлово (Ангелов 1976, Василев 1979, Петканова 2003 и др.), чиято по-ранна дейност се свързва със Сопотския манастир „Възнесение господне“, за нуждите на който книжовникът преписва Служебник (1656) и Миней за септември (1660). Други книги, излезли изпод неговото перо, са Богородични канони (1666), Псалтир (1669), както и богато украсеният Богослужебен сборник от 1674 (т. нар. Аврамов

³ С оглед на класификацията на Е. Дьомина ръкопис 119 (137) се **причислява към дамаскини от III група**, а с оглед на формата на показателното наречие (*тогази, тогизи, тогива*) дамаскиният спада към групата *тогива* (Велчева 1964).

⁴ Вж. Кукленските ръкописи в Пловдивската народна библиотека. XIV – XVI век. Каталог. Пловдив, 2008.

сборник⁵), съхраняван в Народната библиотека „Ив. Вазов“ (съкр. НБИВ). Познавачите на дейността на Карловско-Кукленската школа с основание изтъкват прякото ръководство на А. Димитриевич в подготовката на калиграфи и това най-вече се вижда от практиката на Кръстьо Граматик, който по калиграфско изкуство се възприема като негов талантлив ученик и приемник. Името на А. Димитриевич се свързва и с преписването на двата троянски дамаскина: първи и втори (Ангелов 1977: 144, Василев 1979). В излезлия на непознатия доскоро Ловешки дамаскин (съкр. ЛД), чието издание е подготвено от О. Младенова и Б. Велчева⁶, авторите споделят наблюдението си, че писмото на една отделна част от ръкописа е доста сходно с практиката на Карловско-Кукленската книжовна школа (Младенова, Велчева 2013: 11), което показва влиянието и авторитета на школата. От друга страна, школуваните почерци по посока на унификация на писмените знаци затруднява идентифицирането на отделните преписвачи, особено тези, които представят една и съща школа и притежават почти в еднаква степен развити умения и преписваческа техника. Много често сред тях има изключително добри преписвачи (вж. за това Радо-славова 2015, Младенова, Велчева 2013: 11, Тончева 2008, 2009, Вълчанова 2013: 181), които обаче с времето потъват в анонимност.

Такъв е случаят с копиата на разглеждания тук ръкопис, който остава анонимен, но изящно написаният текст, умелата ръка при оформлението на украсата издават високо школувана личност, творец, който си позволява и някои иновации в писмото. От една страна – той спазва общата специфика на правописния канон на Карловско-Кукленската школа (използване на дъговидна форма вм. права, общ десен наклон на буквите, елементи на бързопис, художествената украса, изписването на инициалните букви и др.), което е налице и при

⁵ Написан е на 626 листа хартия по 32 реда и съдържа псалтир, месецослов, Иисусова служба, водосвет, календарни таблици, житие на Алексий човек божи и др. Календарните таблици и житието на Алексий са на новобългарски език. Аврамовият сборник е една от най-красиво изработените книги от XVII век. Писмото е на хубав, дребен полуустав с богата украса в балкански стил и съдържа всички видове ръкописни украшения: заглавки, заставки, миниатюри. Особено много и разнообразни по форма, големина, украса, цветове и с добавки (вкл. човешки лица и очи) са заглавките. С великолепна багрена хармония от бяло, кафяво, злато, червено, синьо са изпълнени сложните плетенични заставки (Цонев 1920; Голяма енциклопедия България. Том 1. София: Труд, 2011, с. 15).

⁶ Според авторките на изданието наскоро Ловешки дамаскин той е преписван от няколко неизвестни книжовници, но по различни белези изследователките го свързват с карловско-кукленската традиция (Младенова, Велчева 2013: 11).

ръкопис 119 (137). От друга страна обаче – допълнителната стилизация при изписването на някои букви, напр. на горния компонент на голямо **К** във вид на дъга – успоредно с дъгата на хастата, е специфична черта на този ръкопис, отличаващ го от останалите паметници на тази школа⁷, което говори, че преписвачът не е обикновен копист, а творец с определени предпочитания към новаторство и вариантност в стилизирането на някои букви.

Паметникът представлява интерес⁸ и с оглед на описание на правописните и лингвистичните му особености⁹. Предмет на тази разработка ще бъдат **правописните особености** на паметника.

Ръкописът на дамаскин 119 (137) в НБИВ (наречен още Сливенски според надписа „Сливен“ на предния форзац на книгата) е дело на високо подготвен книжовник с усвоени умения по калиграфия, а почеркът – равен, с ясно очертани букви, издава много добра школовка.

Текстът е подреден с разчертани от двете страни широки полета и редове (по 22 реда на лицевата страна и на гърба на листа), малките букви са от 5 мм до 7 мм, инициалните букви са около 20 мм. Ръкописът е написан на среден калиграфски геометризиран полуустав с лек десен наклон и по калиграфски белези и украса принадлежи към средногорския тип дамаскини. Началната страница почти напълно е заета от богато украсена с полихромна растително-плетенична заставка (с кафяв контур са очертани плетеници с много възли, цветя и пъпки, оцветени в ярко- и тъмночервено, синьо, зелено), с три медальона¹⁰ с образи (в половин ръст) на Христос, Богородица и св. Йоан Предтеча в сини и червени одежди; Христос е изобразен с книга в лявата ръка. От двете страни на медальона с образа на Христос е изпи-

⁷ Тази форма на буква К не е уникална само за ръкопис 119 (139), а е черта, която спорадично (но не системно) се среща и в други паметници – Троянския дамаскин, Новия Троянски дамаскин, в отделни части на Ловешкия дамаскин.

⁸ Авторката дължи огромна благодарност на зам.-директора на НБ „И. Вазов“ – Пловдив, г-жа Антоанета Лесенска, на гл. библиотекар г-жа Венета Ганева и на експерта Петко Георгиев в отдел „Специални сбирки“ за съдействието в процеса на проучването и за предоставените отлични условия на работа.

⁹ Общото описание на паметника, както и сравнението с други ръкописи от различни школи вж. у Иванова, 2015а, 2016.

¹⁰ Едномедальонните и тримедальонните миниатюрни украси почиват на стари ръкописни образци, актуализирани чрез старопечатната украса. Те са характерни за ръкописната книжнина от XVII – XVIII в., вкл. и за дамаскините, като украсата на книгите през XVII век превъзхожда продукцията от следващия век (Гергова 2004: 284; Мусакова 2015).

сано сакралното съкращение на името, симетрично разположено от двете страни ꝛ ꝛ на медальона, на Дева Мария ꝛ, на Йоан ꝛ.

Текстът започва с инициала **Z**, богато украсен с плетенично-растителен мотив, който е провлечен под основата на буквата, като са използвани същите цветове на заставката. Като изключим първия лист (1a), украсата на СлД е доста скромна – освен началната заглавка **Z**, отбелязан е още един-единствен голям инициал – **Г**, изписан в червено и украсен с флорален повлек под основата на буквата (45 мм) на л. 14a¹¹, с 3 триъгълни петлици – едната в самия край на напречния компонент, а другите 2 симетрично разположени на хастата. Украсата е с флорални стилизирани орнаменти, излезли извън очертанията на самата буква¹². На л. 37a горе вдясно е изрисувана кафяво-червена везна, а долу – патица с риба, на л. 32a – патица с две риби (и двете рисунки са несръчно направени с черно мастило, в контраст с изящните миниатюрни рисунки, което предполага, че са добавени покъсно от друга ръка, възможно да е от лицето, което е написало приписката на предния форзац и на двата текста на л. 53a, 53б, антропоморфна указалка във форма на ръка със сочещ показалец на л. 35a, 48a, дребен полумесец на л. 15б, л. 16a; на л. 51a – изящно изписана с червено мастило фигура на дребен флорален елемент и геометрични форми – в основата с два кръга, външен и вътрешен, на л. 1б – друг вид дребни флорални елементи и др.

Първите преводачи или преписвачи на дамаскини са познавали старата писмена традиция – търновско-ресавските образци, от които са се влияели. Използвали са тяхната азбучна система, правописните правила, пунктуация, надредни знаци и пр.

Не прави изключение и анонимният преписвач на СлД, който си служи с късния търновско-ресавски правопис (частично юсов – употреба само на ѱ), силно адаптиран на фонетично равнище с оглед на

¹¹ Същото изписване на инициална буква **Г** намираме в приложените от Д. Радославова образци от Требник № 971 в НБКМ и от Канони на Ив. Рилски в Рилския манастир 1/29 (вж. Радославова 1997: 115 – Табл. 3, обр. 5, л. 19б; Табл. 5, обр. 4, л. 105a), което красноречиво говори за мобилността на хора, книги, образци през „изискания“ и с високи естетически критерии по отношение на писмото XVII век (вж. за това Мусакова 2015), както и за връзките и влиянията между отделните скриптории.

¹² Подобна украса на инициали има в Троянския дамаскин, а специално украсата на инициално **Г** съвпада с тази и в Празничния миней на Кр. Граматик.

отразяването на тогавашната разговорна българска реч¹³. Правописната система е двуерова, с преобладаваща употреба на ъ. Основният текст е създаден от един копист, почеркът издава опитна ръка с определено калиграфски умения. Буквите в редовете са с лек десен наклон според канона на карловско-кукленското писмо.

Азбуката се състои от следните буквени знаци, като основната част от тях са характерни като цяло и за карловско-кукленското писмо, с подобна форма и очертания: а, б, в (с алогограф в) г, д, џ, е, ж, з, с, и (алогографи ї, І), ы, к, л, м, н, о (тясно), о (широко, с алогограф очковидно ѳ, предимно в думата ѳчи), ѱ (с вариант ѱ̄), п, р, с, т, ѱ, ф, х, ц, ч (малко ч с плитка чашка), ш, щ, ѿ, ѿ, ю, ѿ, ѿ (в два варианта – с успоредна на хастата права черта ѿ и с вълнообразна – като изключение), ѿ, ѿ̄, ѿ̄, ѿ̄, ѿ̄. Използва се и лигатурата ѱ̄.

При у липсват алогографи – в употреба е само ѱ̄ във всички позиции.

На самия ред се побират следните графемни с приблизителни размери по групи: е, с; о; а, и, н, л, в, ч; в, к, п, ѿ, ѿ; ш, ѱ; ж, м, с, ю, ѿ. В междуредието се изписват съставните елементи на буквите д, з, р, щ, ѿ̄, ѿ̄, ѿ̄, ѿ̄, ѿ̄.

Тяското о има два алогографа – едната форма е заострена горе вдясно о (подобна е формата на горния компонент на р), а другата е елипсовидна – с широка основа и със заострен горе връх. Освен това се използва и очковидно широко ѳ (с форма на елипса и с 2 точки в средата). Широко ѳ се изписва с вълнообразно дълго езиче, което излиза извън очертанието на буквата и обикновено се употребява в началословие, а знакът за тясно е се пише с ѱловати краища. Корпусът на главно С се изписва по същия начин, както на главно ѳ. Малко в има и вариант на главна буква в началото на изречението – в.

Главно М е много характерно по своята форма – двата странични компонента са разкрячени долу, а средният компонент се спуска до средата на междуредието и по-надолу. (По същия начин се изписва буквата в Троянския дамаскин (ТД), Новия Троянски дамаскин (НТД), ЛД, в Празничния миней на Кр. Граматик и в Миней му от 1696 г.).

При ы чертицата след ѿ се изписва винаги с лек ляв наклон.

¹³ Лингвистичните особености са предмет на друго изследване.

При изписването на **ч** чашката е доста плитка и леко заоблена към хастата. Големите и малките букви **Б, б, Г, г, К, к** в горната си част са изнесени напред. Това не се отнася за **В, в**.

При главните букви **Б, В, Г, К** и при **ѳ, ц, ѷ, Ψ** хастата стои перпендикулярно на реда.

При **Ψ** (пси) хастата е с извивка в горната дясна част.

Малко **р** с горната си част стои на реда – тази част напомня тясното **о**, а долната част се спуска в междуредието. **Ф** е с очертанието на елипсовидното широко **о**, хастата е перпендикулярна, горната ѝ част е с леко удебелена извивка.

При буква **ѳ** пресечната линия е точно перпендикулярна на хастата, съвпада с горния край на реда, дясното рамо е спуснато почти до долния край на реда, а лявото рамо е значително по-късо и засечено.

Главно **Ч** е с остроъгълна чашка, свързана с хастата много близо до основата – **У**.

Инициалните букви **А, Т, Б, Г, Д, У, К, И** са изписани с червено мастило, имат остроъгълни петлици. Те често са изведени в маргиналното ляво поле. С червено се изписват и някои главни букви в началото на изречението. Същото се отнася и за предлога **ѿ**. Стилизираните букви с по-големи размери се срещат често в текста – по естетически съображения (напр. среща се красиво изписана буква **а** в начална позиция в няколко варианта – с права висока хаста; с дълга змиевидна опашка; с дъговидни две извивки в началната и долната част на буквата и др.) и по функционални причини, за да запълнят полупразния ред, като най-често тази буква е **е** с много дълго езиче – **слѹшатиѣ** (с. 10б).

Горната част на **Ж** е по-къса, като раменете се пресичат малко над линията, лявото рамо е с извивка, а дясното е засечено. При **Х** дясното крило е надебелено и закръглено в завършека.

Горната част на **з** е остроъгълна в основата и заема горната част на реда, а долният компонент е дъговиден и се спуска в междуредието. Алографът **З** (главен) се пише с издадена напред част с точка накрая, а долният компонент се спуска надолу и има удължение.

Десният компонент на малко **ц** се изписва с почти вертикална черта надолу.

Малко **п** се пише не с успоредни, а с леко разкрасени долу краища. Същата особеност се забелязва и при трикомпонентното **т** (**т**), а

също и при **и**. Дясното рамо на обикновеното **т** е съвсем късо. Малко д е островърхо, а двете крачета са под ъгъл навътре.

При **к** и при двата формата (главна и малка буква) между лявата част и хастата има разстояние. От своя страна и малката, и голямата буква **к** се изписват по два начина: 1. Хастата е отделена от втория компонент, който в горната си част е леко маркиран – удебелен или засечен. 2. Вторият начин е специфичен – при него хастата е с дългообразна форма, която отива доста под реда. Успоредно до нея **със същата дължина и форма** е изписана (без вдигане на перото) горната част на буквата, като за нея е закачен долният ѝ компонент точно на реда, така че се образува тъп ъгъл, в който се разполага съответната буква.

Това начално **к** се различава от инициалното, което, подобно на малката буква **к**, се изписва с фронтален компонент, раздалечен от хастата. Докато с посочения първи начин на изписване на **к** (с фронтален компонент, раздалечен от хастата) СлД бележи пълно съответствие с Аврамовия сборник и с Празничния миней на Кр. Граматик, а също с ТД, НТД и ЛД, по начина на изписване на „специфичното дълговидно **к**“ има разлика.

Нарича се „специфично средногорско **к**“, засвидетелствано в ТД, НТД и в повечето случаи в ЛД (а там тази „двойна дълговидна“ хаста липсва, понеже горният компонент не слиза под реда) и по този белег конфигурацията на буквата в СлД е по-различна от „специфичното средногорско **к**“, което е с единична дълговидна хаста. Единствено такъв образец намираме в ЛД¹⁴ в ограничен брой примери, и то само в отделни части (в частта За второ пришествие; Слово Павлово и др. – по изданието на Младенова, Велчева 2013: 12, ЛД, Приложение, л. 36а, 37б, 53б, 82б, а на л. 83а се виждат и двата варианта).

Тук може да се отбележи освободеността на книжовниците от XVII в., които изявяват творческата си индивидуалност, като допускат вариантност в писмената си практика, а от друга страна, дали не може да се допусне и пряко участие на анонимния преписвач на СлД в отделни части на ЛД? (в устен разговор по повод на моята констата-

¹⁴ Примерите са дадени по публикуваните факсимилета на Ловешки дамаскин, паметник от XVII в. (Младенова, Велчева, 2013), който се намира в Регионалния исторически музей – Ловеч.

ция за специфичното средногорско **К** в ръкопис № 119 (137) Д. Радославова сподели подобно мнение¹⁵).

Преписвачът се влияе от предходната писмена традиция, но си служи умерено с надредни знаци – титли, придихания, фонетични ударения (гравис, оксии): *Ѹлка* 34а, *Ѹс*, *згъди* 26а, *зефѳръ* 9б, *векѳ* 23а, *трѳста* 5а. Двойно ударение се поставя над краесловни и средословни гласни в прилагателни, над спомагателния глагол *е*: *злѳмз* *злѳ* 7б, *дѳволска* 18б, *който* 24а, *кои ѳ дрѳгыи* 24а, 49а. С камора (извито ударение) се пишат редица думи – така както се срещат те и в старата търновска практика – при цели и съкратени лексеми, също и в съюзи: *землѳ*, *мнѳго* 13б, *аплѳ* 1б, *прѳркъ*, *хрѳтъне* 2б, *та* 9б, *та че* 10б. Паерчикът се използва рядко, обикновено на места, където да замести еровите гласни или в групи с повече съгласни: *напоиѳте* 43б, *римскы* 11б.

Съюзът *и* се изписва с придихание – *ѳ*, за да бъде оразличен от местоименната форма за ж. р. *ѳ*. Използват се надредните букви *ч*, *м*, *х*, *д* и мн. др.: *мници* 27б, *голѳ* 27б, редовно при глаголното окончание *-м*, *-ме*: *зовѳ* 33б, *грѳ* 35а, *чюжо* 35а. Предлогът *зарад* се изписва по един и същи начин: *зараѳ* – с надредно *д*, като основата на буквата е черта с дължината на самата дума, а след надредната буква има две точки (...). Надредно двойно *оо*, като полегнала осмица, се среща наравно с обикновено *о*: *грѳвѳ* 23б, *прѳците* ба, *прѳркъ* 3б, 5а. (Кр. Граматик пише двете букви *оо* отделно).

Спазва се традицията да се отбелязват в полетата на текста богословските указания: *прѳркъ* *каѳа* л. 2б, *прѳркъ* *дѳдъ* л. 3а, *прѳркъ* *амосъ* л. 4а (по-долу само *амосъ*), *прѳркъ* *малахѳа* л. 5а (по-долу *м*), *павль* *аплѳ* 7а и т.н. Там обикновено са изнесени и изписаните в червено инициални букви.

Правописът на СлД е едноюсов, използва се само буквеният знак на малката носовка, но той не се пише на етимологичното му място, а е многофункционално натоварен и отразява реалната фонема

¹⁵ Тук е мястото да благодаря на д-р Диляна Радославова за проведените професионални разговори, които ми бяха много полезни в процеса на работата ми над СлД.

в различни позиции в тогавашната говорима реч (с локализация централнобалканския регион).

Малката носовка с фонетично значение [jъ] – след гласна, ['ъ] след мека съгласна се употребява в членувани форми на съществителни от м. р. със запазена историческа мекост на крайния съгласен звук: сънать 10б, на конать, при пътать 15а)¹⁶.

При изписването на окончанията на глаголите от сегашно време в 1 л. ед. и 3 л. мн. ч. в I и II спр. се наблюдава многовариантност, характерна като цяло и за дамаскинската книжнина. Знакът на малката носовка се пише със същото фонетично значение [jъ] – след гласна, ['ъ] след мека съгласна: сторъ 22а, любъ 25а, сторать 17б, треперать 5а, да се поклонать 14б, свѣтать 31а, осъдъть 36а, 40б, да простать 36б, а също и от I спр. в тези позиции, но след гласна: вьать 37б, извьать ба, да_гы вьать ба, 17б, чьать 24б.

Паралелно с тях, но по-рядко в такава позиция се употребява и буквата ъ, обикновено след старите сонорни съгласни: да_намѣря 28а, молъть 19б, 20а, измолъть 39б, да_го фрълъть 41а, хвалъть 7а, поклонъть 20б.

Наред с окончанията ѣть, -яъть се среща и окончание, написано с просто е -еть при глаголите в 3 л. мн. ч., сег. време: дагы сѣдетъ ба, да_проходеть 1б, да_пороветь 5б, да_сѣвереть 34б, хвалеть, да_осѣдетъ 34б, трепереть 41а, да_зготоветь и да_направеть 40б, щеть да видеть 41б. Макар и по-рядко, срещат се написания и с ѣ [= е] в същата позиция: да мразъть ба, излазъть, захвалъть 23б, постъть 28б; в окончанието на думата дъщерѣтъ си 23а.

В единични случаи в СлД се срещат и глаголни окончания с обозначен твърд преди окончанието съгласен звук: да_выѣдѣра печать 25а, да намѣря 28а. След гласна обикновено се пише -ат: да_пеать 51б, стоале 17б, голѣмеать 7а, вьать 40а.

¹⁶ С долната черта се означава наличие на scriptio continua в ръкописа.

В централнобалканските говори меки глаголни окончания в 1 л. ед. ч. сег. време (*мòл'ъ, мòл'ът*) имат габровският, троянският, тревненският, шипченският и казанлъшкият говор, а също и котелско-еленско-дряновският, за разлика от западната половина на Стара планина (в Ловешко, Карловско и Калоферско, Сопотско), където окончанията са твърди.

Наличието и на двата вида диалектни норми при презентните форми с отразени мекост/твърдост на предокончателната съгласна показват (а също и при други форми), че диалектната основа на текста (или подложката, която преписвачът е използвал) обхваща по-широк регион на централнобалканските говори, което потвърждава тезата на Е. Дьомина за наличие на особен народно-разговорен идиом от XVII в., представящ диалектно койне в района на Централния Балкан (Дьомина 1985: 57).

Системното изписване на глагола **нямам** с обикновено **е**: *нѐмам, нѐма*: очи нѐматъ слъза 33б, нѐма сѣиѧ 3б, показва близост с особеностите на тетевенския говор.

Преписвачът филологически е добре подготвен – ориентиран е за рефлексите на старата задна носова гласна и почти навсякъде на мястото на **ж** пише **ъ**:

В корена на думи: *нѐ_щѣть* 6б, *щѐ_давѣде* 7б, *жьнѐ* 12б, *ръцѣ* 14б, *вѣзсѣдника* 14б, *сѣдовищѐ* 38б, *пѣтници* 19а, *гѣвата* 41б; в глаголни окончания за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сег. време *дойдѣть* 1б, *ищѣть* 41а, *плащѣть* 42а. Наред с тях, макар и рядко, се срещат и форми с **-ат**: *напльнатъ* 39б, *да_измаматъ* 26б.

С **ъ** се отбелязва и старата винителна форма при съществителните от ж. р. ед. ч.: *сѣ_стрѣ* и *мькъ* 27б; *щѐ_да_изсѣче_ономѣва_войскѣта* 32б; и *щѣть_да_си_виатъ_грьдите* и *главѣта* 40а; *и_на_главѣта_мѣ_вѣнци_много* 32а, *мирѣъ* 19а. От примерите се вижда, че членната морфема **-та** при съществителните от ж. р. ед. ч. не се пише с **ъ**, а с **а** (макар и рядко, има и изключения: *Ѡ_планинѣтъ*).

Б, **ъ** = [ъ] се пише на мястото на **ж** в аористното окончание на глаголите в 3 л. ед. и мн. ч.: *та_че_подирѣ_станъ_като_воль* 10б; *станахъ*

22а. С **ь** се отбелязва и спомагателният глагол в 3 л. мн. ч. – не съ_земале, съ_бѣгале 27б, че_сѣ назовава 38а.

Рядко се пише **ѣ** на мястото на **ж**: сѣдѣ 19а, сѣдникъ 32а (но и сѣдникъ 32а), осѣденъ 36б, дасѣди 14б, рѣцѣ 14а.

Буквите **з** (дзяло) и **ц** [дж] се използват също много рядко: свѣрове 28а, носѣ 11б, цѣлѣтѣ 21б. При употребата на **з** и **з** в еднаква позиция се забелязва вариантност: носѣте 6б и носѣте 8а, 41б.

Гръцки букви обикновено се пишат в думи с гръцки произход: лиѣха 9б, апокалиѣисъ 17а, ѣсѣлог 25а, скѣмень 15б, алеѣръ 23а. Гръцки букви се срещат и в домашни думи: ѣватѣ 6б, ѣваніе 48б, ѣе 7а.

Навсякъде в края на думите се пише малък ер **ь**. Поначало употребата на **ь** е много по-честа, отколкото на **ъ**.

Под влияние на традицията се срещат думи без вметната ерова гласна: вѣтръ 10б, мрътвъ 27а, вѣплъ 14а, крѣткъ 15б, 21а, ѣгнь 17б, добръ 19а, реклъ 21а.

Големият ер **ъ** се употребява в предлозите **въ**, **съ**, **съсь** и в представките **въ-**, **въз-**, **съ-**: събира 19б, събереме 2а, сѣдѣха 25а, да_вѣскрѣньтъ 33б, възплъти се 14а; "еде въ_кое врѣме 12б, съ_дрѣвнїи дѣца 45а, съ_срадованіе 40б, съ_смыслено срѣце 46а, сѣ сладка гозва 45б.

Ѣ се пише в началото на думата или след гласна: "такѣ 11б, "галѣ 38б, "га 41б.

Но по-често се срещат форми с нейотувано **а**: мѣатѣ, тѣа 12б, коа 24а, своата 25а, змѣа 14а, 14б, братѣа 14б, хартѣа 34а, мльнѣа 33а, биатѣ 40а, стоале 17б.

Очковидно **ѣ** се употребява предимно в думата **ѣчи** 38б, 40а, **ѣчитѣ** 23б.

Съкращения се срещат обикновено при сакрални имена: гѣ 29а, Євѣіе, Мѣ, Євѣ 43б, апѣль 41а, а по-рядко в други думи: нѣла 17а, 22б, цѣрь 40б.

Буквата **ѣ** се пише на етимологичното ѝ място:

- в корена на думите: *врѣме*, 20а, *мѣста* 22а, *голѣма* 20б;
- окончанието за мн. ч. при имената **-ѣ** и членната морфема **-тѣ** (паралелно с **-тѣ**): *людиитѣ* 3б, 20б, *ръцѣтѣ* 41б; *ръцѣте*, *пѣцѣте*, *пиронете* 41б;
- в предокончателната гласна в имперфектната (презентната) глаголна основа: *молѣха* 20а, *нелюбѣше* 20б, *да разѣмѣешь* 21а, *да захвалѣтъ*, *измрѣле* 23б;
- в императивната основа: *ѡворѣте*, *прѣимѣте* 23б;
- в окончанията на наречия: *подирѣ*, *горѣ* 21а;
- в представката *прѣ-*: *прѣмльчюва* 19а, *прѣдаваніе* 34а, *прѣчюдно* 3б.

Честа практика е надредно изнасяне на глаголни окончания и краесловни съгласни: *видѣ* 32б, *поголѣ* 21б, *пѣнего* 22б, *молѣ* 20а, *сѣ* 21б.

И за СлД, както и въобще за дамаскинската практика се забелязва вариантност в правописа. Така напр. ок. **-ове** се пише с обикновено **о** и с омега: *кметове* – *чинѡве* 40б; *гадѡве* 30а; *много* – *мнѡго*.

Запазва се етимологичният правопис при използването на буквите **ѣ**, **ы**, **ї**, **ѡ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, гръцките букви **ѡ**, **ѡ**, **ѡ**, **ѡ**, **ѡ**, лигатурата **ѡ**, съкращенията на сакралните имена, който оказва влияние и върху дамаскинската книжнина при изписването на постоянните групи **рѣ-**, **-лѣ**, надредното изнасяне на глаголни окончания и краесловни съгласни: *видѣ* 32б, *поголѣ* 21б, *пѣнего* 22б, *молѣ* 20а, *сѣ* 21б. Доста често в текста се употребява скрипцио континуата – сято се изписват основни думи с предлози, съюзи, енклитични местоимения, спомагателни глаголи и др.: *зовѣше_са* 32б; *дето_е месото*, *там се_събиратъ и_орлите* 33б; *да_не дѣламе* 4б, *да_свѣре* 21а, *та_че_тогѣва_цѣ* 2б. Употребата на съкращението при сакралните имена е свързана със старата писмена традиция: *ѣ* 29а, *Єѡѣ*, *Мѡ*, *Єѡ* 43б, *ѣлѣ* 41а, а по-рядко в други думи: *нѣла* 17а, 22б, *цѣрѣ* 40б.

Спазването на правилото за изписването на **чю** е мотивирано както от старата писмена традиция, така и от мекостта на съгласните **ж**, **ч**, **ш** в централните балкански говори. Честа практика е и надредно

изнасяне на глаголни окончания и на краесловни съгласни: вид^хѣ 32б, погол^мѣ 21б, по^анего 22б, мол^тѣ 20а, съ 21б.

В заключение може да се обобщи, че правописната система на СлД се характеризира с **многовариантност**, като в едни и същи позиции се употребяват различни буквени знаци. Причина за това е особената симбиоза, характерна за дамаскинската книжнина като цяло, която се дължи – от една страна – на влиянието на местните фонетични особености, а от друга – на стремежа на преписвачите да спазват определени правила, свързани със старобългарската традиция от Късното средновековие.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1976:** Ангелов, Б. Старобългарски книжовни средища. Аджар (Свежен), Карловско. Книжовната дейност на Аврам йерей Димитриевич. // *Известие на НБКМ*. София, 14 (20), 1976, 37 – 51.
- Ангелов 1977:** Ангелов, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977.
- Ангелов 1983:** Ангелов, Б. *Старобългарско книжовно наследство. Литературни изследвания*. София: Наука и изкуство, 1983.
- Василев 1979:** Василев, В. *Троянски дамаскин – български паметник от XVII век*. Дисертация за присъждане на научната степен к.ф.н. София, 1979.
- Василев 1980:** Василев, В. Дамаскините в българската книжовна традиция. // *Вековни български езикови традиции*. София: Народна просвета, 1980, 107 – 110.
- Велчева 1964:** Велчева, Б. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII век. // *Известия на Института за български език*. София: Изд. на БАН, кн. X, 159 – 233.
- Вълчанова 2013:** Вълчанова, С. Йерей Аврам Димитриевич – един книжовник от Карлово и неговото културно наследство. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*. Филологии, т. 51, кн. 1, сб. А. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013, 174 – 182.
- Гергова 2004:** Гергова, А. *Българска книга. Енциклопедия*. (Съст. А. Гергова). София, Москва: Пенсофт, 2004.
- Дьомина 1983:** Демина, Е. И. Основные проблемы истории болгарского литературного языка в эпоху Предвозрождения. // *Първи международен конгрес по българистика. Исторически развой на българския език*. София: Изд. на БАН, 1983, т. 1, 225 – 239.

- Дьомина 1985:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст.* Ч. II, София: Изд. на БАН, 1985.
- Иванова 2015а:** Иванова, Д. За един малко познат дамаскин от края на XVII век в ръкописната колекция на Народната библиотека „Иван Вазов“, Пловдив. // *Съло.* е-списание в областта на хуманистиката за българистични изследвания в периода X – XXI век. ISSN 1314-9067.
- Иванова 2015б:** Иванова, Д. Сливенският дамаскин от края на XVII век и Карловско-Кукленската калиграфска школа. // *Български език*, 2015 (под печат).
- Иванова 2016:** За един малко познат дамаскин от края на XVII век (№ 119/ 137). Лингвистични особености. // *Studia filologica Universitatis Velikotarnovensis*, 2016, Vol. 35, Veliko Tarnovo (под печат).
- Караджова 1994:** Караджова, Д. *Котленският книжовен център през XVIII век.* Пловдив: Хр. Г. Данов, 1994.
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 132 – 144.
- Младенова 2011:** Младенова, О. Нов поглед към взаимоотношенията на новобългарските дамаскини от XVII в. – В: Мусакова, Е., Е. Узунова (съст. и ред.). *Етрополската книжовна школа и българският XVII век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 132 – 144.
- Мусакова 2015:** Мусакова, Ел. Луксозните ръкописи на XVII век. – В: *По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология.* Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2015, 247 – 204.
- Петканова 2003:** Петканова, Д. *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник.* Велико Търново: Абагар, 2003.
- Радославова 1997:** Радославова, Д. Още за ръкопис № 917 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. // *Научен център „Преславска книжовна школа“.* Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1997, 106 – 118.
- Радославова 2007:** Радославова, Д. Книжовните средища в българските земи през XVII век. Специфика на ръкописната продукция. // *Слово и Вяра. Международна научна конференция 90 години от*

рождението на проф. Боню Ст. Ангелов. 18–19 октомври 2003 г. Стара Загора. Велико Търново: ПИК, 2007.

Радославова 2010: Радославова, Д. *Репертоарът на българските ръкописно паметници от XVII век като източник за проучване на книжовните средища*. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“. София, Институт за литература – БАН, 2010.

Радославова 2015: Радославова, Д. За Карловско-Кукленската калиграфска школа и нейните ръкописи. // *По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология*. Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2015, 237 – 246.

Райков 1971: Райков, Б. Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII век. // *Старобългарска литература*, 1, 1971, 263 – 289.

Станчев 1982: Станчев, Кр. *Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“, постъпили след 1920 г.* София: Изд. на Народната библиотека „Кирил и Методий“, 1982.

Станкович 2010: Станкович, Радоман. *Водени знаци хиландарских српских рукописа XVII века*. Београд: Народна библиотека Србије, 2010.

Стоянов 1954: Стоянов, М. Един български културен център в Родопите през турската епоха. // *Годишник на музеите в Пловдивски окръг*. София: Наука и изкуство, 1954.

Стоянов 1954: Стоянов, М. *Букви и книги*. София: Наука и изкуство, 1978.

Тончева 2008: Тончева, Хр. Към състава на Аврамовия сборник – ръкописен паметник от 1674 г. от сбирката на Пловдивската библиотека. // *Интеркултурният диалог – традиции и перспективи. Международна славистична конференция. Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Т. 46, кн. 1, сб. А, Езикознание. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2008, 117 – 123.

Тончева 2009: Тончева, Хр. Календарът в Аврамовия сборник. // *Старобългарска литература*, 2009, кн. 39 – 40 (220 – 234).

Цонев 1920: Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. София, 1920.